

Довженко Т. О.

ДОСВІД ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОСВІТИ БАТЬКІВ УЧНІВ

У статті автор розкрив досвід підготовки майбутніх учителів до організації педагогічної просвіти батьків учнів на прикладі факультету початкового навчання Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Зазначено, що зміст педагогічної просвіти батьків має розглядатися у єдності соціального і освітнього контексту їх життя і життя дитини.

Найголовнішими ознаками особистісно орієнтованого спрямування змісту психолого-педагогічної підготовки є багатоваріантність навчальних програм, методик, технологій, різнорівнева складність, утвердження цінності емоційного благополуччя і позитивного сприйняття світу.

У ході дослідження підтверджено, що дисципліни психолого-педагогічного циклу володіють значним виховним та соціалізуючим потенціалом. При відборі змісту такої просвіти батьків необхідно враховувати характеристики сім'ї: тип сім'ї (повна, неповна, нуклеарна, розширена), вік батьків, їх освітній рівень і професійну приналежність, соціально-економічне положення сім'ї, чи полягають батьки в повторному шлюбі, чи є обидва батька рідними, родові і національні традиції сім'ї, відношення до релігії, тип взаємин в сім'ї і тип (стиль) сімейного виховання. Важливо при відборі змісту педагогічної просвіти батьків враховувати темперамент дитини, віковий етап розвитку дитини, його фізичне і психічне здоров'я, наявність і характер порушень в розвитку дитини, характер і причини девіантної поведінки.

У статті представлено досвід педагогів успішно вирішувати питання педагогічного управління практичною роботою молодших школярів, розкрити студентам багатоаспектність проблеми «школа – молодший школяр – сім'я», забезпечити формування навичок роботи з батьками. Зазначено, що програмою курсу «Педагогіка сімейного виховання» передбачено вивчення таких тем: «Історичні аспекти сімейного виховання, сімейна педагогіка і сімейне виховання, функції та взаємостосунки в сім'ї, виховний потенціал сім'ї, психолого-педагогічні основи сімейного виховання, соціальний та емоційний розвиток особистості».

Автор дійшов висновку про те, що освітнє замовлення різних сімей матиме свою специфіку. З урахуванням цієї специфіки і повинна формуватися система педагогічної просвіти батьків.

Стаття не висчерпує усі аспекти обраної проблеми. Подальшого наукового аналізу потребують питання компаративного аналізу відповідного досвіду в українських і світових вищих педагогічних навчальних закладах.

Ключові слова: педагогічна просвіта, учитель, педагогічна освіта, батьки, лекторій, всеобуч, батьківські збори, консультація, знання.

Довженко Т. А. Опыт подготовки будущих учителей к организации педагогического просвещения родителей учеников. В статье раскрыт опыт подготовки будущих учителей к организации педагогического просвещения родителей учащихся на примере факультета начального обучения Харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды.

Автором представлен опыт успешного решения вопроса педагогического управления практической работой младших школьников, раскрытие студентам многоаспектности проблемы «школа – младший школьник – семья», обеспечение формирования умений работы с родителями. Указано, что программой курса «Педагогика семейного воспитания» предусмотрено изучение такой тематики: «Исторические аспекты семейного воспитания, семейная педагогика и семейное воспитание, функции и взаимоотношения в семье, воспитательный потенциал семьи, психолого-педагогические основы семейного воспитания, социальное и эмоциональное развитие личности». Сделан вывод о том, что образовательный заказ разных семей будет иметь свою специфику. С учетом этой специфики и должна формироваться система педагогического просвещения родителей.

Статья не исчерпывает всех аспектов избранной проблемы. Дальнейшего научного анализа требуют вопросы компаративного анализа соответствующего опыта в украинских и мировых высших педагогических учебных заведениях.

Ключевые слова: педагогическое просвещение, учитель, педагогическое образование, родители, лекторий, всеобуч, родительские собрания, консультация, знания.

Dovzhenko T. O. The experience of training future teachers to the organization of pedagogical education of pupils' parents. The article reveals the experience of training future teachers to the organization of pedagogical education of pupils' parents on the example of the primary education faculty of G. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University.

The author presents the experience of the successful solution of the problem of the pedagogical management of younger pupils' practical work, the explanation of multidimensionality of the problem "school – younger pupil – family" to students, the ensurance of the formation of skills for work with parents. It is noted that the program of the course "Pedagogy of Family Education" provides studying of such topics as "Historical aspects of family education, family pedagogy and family education, functions and relationship in a family, a family's educational potential, psychological-pedagogical bases of family education, a personality's social and

emotional development". It is concluded that different families' educational request has its own specifics. Taking into account the specifics, the system of parents' pedagogical education should be formed.

The article does not cover all aspects of the problem. The questions of the comparative analysis of the appropriate experience in Ukrainian and world higher pedagogical educational institutions need the further scientific analysis.

Keywords: pedagogical education, teacher, pedagogical education, parents, lectures, general education, parent meetings, consultation, knowledge.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Проведений аналіз матеріалів до теми засвідчив той факт, що в Концепції педагогічної освіти, громадянського та національного виховання, визначаючи методологічні, організаційно-методичні засади здійснення професійної педагогічної підготовки, акцентують увагу на наданні системі педагогічної освіти національного спрямування, формуванні у педагогічних та науково-педагогічних працівників досвіду трансформованих світоглядних орієнтацій та громадянської національної самосвідомості у суспільство. Адже саме вчителі та педагоги впроваджують у практику суспільного життя державну освітню політику. Системний підхід до аналізу названих педагогічних концепцій виступає основою професійно-педагогічної підготовки до здійснення батьківської педагогічної просвіти.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Історико-педагогічний аспект обраної проблеми досліджували Н. Бугаєць, А. Відченко, А. Говорун, Ю. Грицкова, І. Дубінець, І. Єсьман, В. Кравець, Г. Кравченко, О. Мальцева, П. Петренко, В. Шинкаренко, В. Федяєва. Сучасний стан проблеми формування педагогічної культури сім'ї та батьків розкрито в дослідженнях науковців, а саме: Т. Алексеєнко, Ю. Левков, О. Наседкіна, Ю. Петров, М. Попов, В. Титаренко та ін.

Формування мети статті (постановка завдання): конкретизувати досвід підготовки майбутніх учителів до організації педагогічної просвіти батьків учнів.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Як зазначилося вище, у Концепції педагогічної освіти (1988 р.) [1] наголошено на необхідності професійної підготовки педагога, здатного забезпечити всебічний розвиток людини як особистості – найвищої цінності суспільства. Аналіз можливостей, які створюються в навчально-наукових комплексах педагогічного спрямування, передбачає виконання цього державного замовлення через оновлення змісту ступеневої педагогічної освіти.

Зазначимо, що в останні роки поширилася підготовка майбутніх учителів за подвійними спеціальностями. Наприклад: вчитель початкових класів – базова спеціальність; англійська мова, дошкільне виховання, соціальна робота, музика, інформатика, трудове навчання, фізичне виховання – додаткова. Це спричинило надмірне розширення меж і змісту спеціалізації, що негативно впливає на якість базової професійної освіти. Розпорошеність навчальних планів (за 4 роки студенти педагогічних ВНЗ мають опанувати до 30 дисциплін психолого-педагогічного циклу педагогічних факультетів, предметних – до 18), недостатня практична орієнтація, диспропорція між психолого-педагогічною та методологічною підготовкою – актуалізували розвиток багатоваріантного, диференційованого, особистісно орієнтованого змісту психолого-педагогічної підготовки. Цей блок професійної освіти має забезпечити ґрунтовність психологічних та педагогічних знань для активного вивчення дитини, глибоку обізнаність із різних педагогічних систем, випереджувальний характер підготовки спеціаліста.

Наведемо один з прикладів структурування навчального плану факультету початкового навчання Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди для чотирирічного терміну навчання: соціально-гуманітарний блок – 1336 год., загально-культурний – 318 год., психолого-педагогічний разом з педагогічною практикою 1947 год., спеціальні дисципліни, методики – 2893 год. (показники 2003-2004 навчального року). Як бачимо, психолого-педагогічна підготовка учителів погодинно досить чисельна. Водночас, цей блок потребує укрупнення й посилення діяльнісного, процесуального і практичного складників. Майбутній учитель повинен оволодіти достатнім обсягом практичних умінь, серед яких чи не найважливішими є: діагностичні, комунікативні й дидактико-аналітичні. Окрім цього, психолого-педагогічна підготовка учителів має набути особистісного, гуманістичного забарвлення. Оскільки, як зазначив славетний педагог К.Ушинський, «особистість може виховувати лише особистість» [2, т. 4, с. 44].

Найголовнішими ознаками особистісно орієнтованого спрямування змісту психолого-педагогічної підготовки є багатоваріантність навчальних програм, методик, технологій, різнорівнева складність, утвердження цінності емоційного благополуччя і позитивного сприйняття світу.

У ході дослідження підтверджено, що дисципліни психолого-педагогічного циклу володіють значним виховним та соціалізуючим потенціалом. Гуманістично спрямоване, особистісно орієнтоване, соціально цінне (завдяки координуванню суспільної роботи університетом) навчання у комплексі «коледж-університет» своїм змістом і методикою, стилем спілкування має закладати базові основи загальної і професійної культури особистості.

Багатоаспектні проблеми «школа – молодший школяр – сім'я» та питання формування готовності студентів до роботи з батьками молодших школярів допомагають вирішувати читання курсів «Батьківська просвіта» та «Педагогіка сімейного виховання», які зайняли чільне місце в навчальному плані спеціальності «Початкове навчання» (читається на II, III курсах).

При ознайомленні із змістом вищезазначених дисциплін намагаємося посилити можливості систематичного збагачення студентів спеціальними знаннями роботи з батьками. Успішно вирішувати питання педагогічного управління практичною роботою молодших школярів, розкрити студентам багатоаспектність проблеми «школа – молодший школяр – сім'я», забезпечити формування навичок роботи з батьками.

У ході читання лекцій ми прагнули донести до майбутніх учителів значущість сім'ї як осередку формування найвищих духовних і моральних цінностей, а отже і розвитку нації, зміцнення держави.

Акцентуємо і на тому, що батьки є найголовнішими спільниками педагогів у навчально-виховному процесі, в позаурочній роботі. Згадуємо мудрі слова В. Сухомлинського: «На моральному здоров'ї сім'ї будується педагогічна мудрість школи» [3, с. 260].

При вивченні курсу «Батьківська просвіта» чимале місце належить ознайомленню студентів із соціально-педагогічною концепцією екологічної освіти «Сім'я – дошкільна установа – школа – позашкільний та вищий навчальний заклади», складовою якої є модель «Школа майбутніх батьків» (родинна педагогіка). Передбачалося обговорення таких проблем: «Сім'я – основне угруповання людського суспільства», «Соціальна роль батька, матері, родини у збереженні і формуванні сім'ї», «Матеріально-духовні цінності», «Добросусідство, дружба, товаришування», «Сімейні та родинні взаємини як основа розвитку відкритого спілкування між батьками і дітьми». Організація дозвілля з метою різнобічного розвитку особистості займає особливе місце. Важлива роль в організації дозвіллевої діяльності молодших школярів полягає в розширенні та поглибленні їхніх знань, розвиткові творчих задатків дітей. Розумно організоване дозвілля дає змогу збагатити духовний світ дитини, виховує естетичні смаки, стимулює розвиток здібностей, інтелекту, уяви, активізує пізнавальну і трудову діяльність дитини. У дозвіллевій діяльності діти виявляють свої здібності у спілкуванні зі своїми друзями-однолітками, дорослими; у різних видах діяльності: грі, праці, відношенні до товаришів тощо. Організація дозвілля має дві проблеми: визначення вільного часу і раціональне заповнення його і залежить від смаків, які вчителю необхідно виявити у дітей, спрямованості інтересів інших виховних завдань.

Навчальний курс «Педагогіка сімейного виховання» відіграє важливу роль у професійній підготовці вчителя початкових класів. Саме він передбачає здійснити багатоаспектний перегляд проблем сімейного

виховання в сучасному українському суспільстві. Мета вивчення курсу – сформувати знання у студентів про основні особливості сімейного виховання, його проблем на сучасному етапі розвитку освіти. Зміст курсу покликаний сформувати у студентів арсенал вмінь, які могли б проникнути у різні сфери життєдіяльності молодших школярів: заняття спортом, технічною творчістю, охорони природи, організації суспільно корисної праці, заняття у гуртках художньої самодіяльності і читання цікавих книг, переглядом та обговоренням телефільмів, спектаклів, дитячих програм, відвідання музеїв, виставок, організація походів, прогулянок на природу тощо.

Завдання вивчення курсу: сформувати знання про суть та специфіку сімейного виховання; ознайомити студентів із особливостями психічного та розумового розвитку дітей; сформувати поняття про роль батьків і родини у житті і розвитку дітей; сформувати знання про педагогічну культуру батьків; вивчити потенційні можливості батьків у сімейному вихованні; сформувати знання про стиль виховання дітей в сім'ї; вивчити розмаїття методів сімейного виховання; сформувати уявлення про характер взаємостосунків і спілкування з дітьми; виробити уміння використовувати на практиці форми та методи сімейного виховання.

Просвіта батьків відбувається упродовж усього життя людини. Будучи процесом складним і тривалим, вона має декілька складових: латентну, приховану – коли дитина вбирає ті стосунки, прийоми, способи, якими його виховують, а потім, стаючи дорослим, людина відтворює ті самі способи і прийоми, які відображалися в його пам'яті; традиційну, прийнятну в цій культурі, тобто пов'язану з передачею знань, необхідних для життєзабезпечення дитини, таку, що здійснюється, як правило, прямим навчанням або навчанням традиційними способами (для міської культури – часто через книги і засоби масової комунікації); ситуативну, пов'язану з передачею батькам необхідних знань, що здійснюється часто за допомогою рад і консультацій, у тому числі зі знайомими, рідними, лікарями, вихователями, психологами і педагогами; рефлексію, яка забезпечує аналіз багатовимірних процесів життєвої реальності, наслідків зроблених батьками дій і в якій дитина розглядається як самостійний суб'єкт стосунків.

Питання змісту освіти батьків не можуть розглядатися у відриві від соціального і освітнього контексту їх життя і життя дитини. При відборі змісту педагогічної просвіти батьків необхідно враховувати, з одного боку, такі характеристики сім'ї, як: тип сім'ї (повна, неповна, нуклеарна, розширена), вік батьків, їх освітній рівень і професійну приналежність, соціально-економічне положення сім'ї, чи перебувають батьки в повторному шлюбі, чи є обидва батька рідними, родові і національні традиції сім'ї, відношення до релігії, тип взаємин в сім'ї і тип (стиль) сімейного виховання. З іншого боку, не менш важливо при відборі змісту

освіти батьків враховувати стать дитини, віковий етап розвитку дитини, його фізичне і психічне здоров'я, наявність і характер порушень в розвитку дитини, характер і причини девіантної поведінки. Таким чином, освітнє замовлення різних сімей матиме свою специфіку. З урахуванням цієї специфіки і повинна вишиковуватися система педагогічної просвіти батьків.

Значення сім'ї у вихованні дітей вагоме для суспільного розвитку загалом. Успішне виконання сім'єю своєї виховної функції є однією з умов прогресу суспільства. Протягом тисячоліть історії сімейне виховання змінювало свій зміст, мету, способи здійснення. В сучасному цивілізованому світі цінуються зовсім інші відносини до дитини, ніж це було в далеку давнину. Суспільство ставить до батьків вимоги піднесення педагогічною культурою. Разом з тим триває безкінечний природній експеримент доцільності і ефективності батьківського впливу на виховання дітей.

Програмою курсу «Педагогіка сімейного виховання» передбачено вивчення таких тем: «Історичні аспекти сімейного виховання, сімейна педагогіка і сімейне виховання, функції та взаєностосунки в сім'ї, виховний потенціал сім'ї, психолого-педагогічні основи сімейного виховання, соціальний та емоційний розвиток особистості» та ін.

На практичних заняттях широко практикували дискусії з вищезазначеної тематики, збори-диспути, засідання круглого столу, обговорення педагогічних ситуацій. Студенти готували реферати, повідомлення, виступи, анкети для батьків, складала поради, пам'ятки батькам, орієнтовну тематику батьківських зборів, школи для батьків, батьківського лекторію. На практичних заняттях майбутні вчителі, виступаючи в різних ролях (батьків, учителів) навчалися вирішувати складні проблеми сімейного виховання, готуючи себе до роботи з батьками учнів.

Ефективність професійно-педагогічної готовності до роботи з молодшими школярами забезпечується педагогічно доцільною системою роботи, де значне місце займали інтерактивні та проектні технології: дискусії, педагогічні ігри, рольові ігри. Активна участь студентів на практичних заняттях давала можливість їм сформувати систему мобільних спеціальних знань, умінь, навичок у роботі з батьками; більше усвідомити значущість роботи з батьками молодших школярів, підвищити пізнавальну активність та професійний інтерес до такого виду діяльності.

Однак практика нашої роботи дозволяє зауважити, що в умовах класичного університету все таки переважає теоретична професійна підготовка студентів. З метою підвищення ефективності процесу професійної готовності майбутнього вчителя до педагогічної просвіти батьків вважаємо необхідним: передбачення конкретних завдань із проведення роботи з батьками під час проходження педагогічної практики; посилення міжпредметних зв'язків; забезпечення неперервності та систематичності включення студентів до роботи з батьками молодших школярів, спілкування з ними.

Необхідність роботи щодо педагогічної просвіти батьків обумовлюється, по-перше, потребою батьків у підтримці, по-друге, потребою самої дитини в освічених батьках, по-третє, існуванням беззаперечного зв'язку між якістю домашнього виховання та соціальними проблемами суспільства. Відповідно до цього необхідність виховання батьків можна обґрунтувати добробутом дитини та сім'ї загалом, або ж суспільною значимістю цієї проблеми. Педагогічна просвіта батьків у межах прав родини на самовизначення і на основі дотримання принципу добровільності є природною соціальною функцією.

Висновки дослідження і перспективи подальшої розробки проблеми. Провідною ідеєю їх доробку, на нашу думку, є те, що педагогічна просвіта завжди необхідна; загальна мета педагогічної просвіти – підвищення рівня педагогічної культури батьків. Сімейне виховання завжди динамічне, оскільки воно неодмінно зазнає впливу тих процесів, які відбуваються в науці, культурі, виробництві, що зумовлює необхідність внесення коректив у педагогічну просвіту батьків. Доцільне поєднання різних форм педагогічної просвіти батьків забезпечує передусім позитивні результати цього процесу, а також сприяє залученню батьків до роботи навчально-виховних закладів із метою узгодження виховного впливу на дітей та чіткого визначення внеску батьків у розв'язанні більшості педагогічних проблем.

Потрібна спеціальна технологія для вирішення такого складного завдання, як організація усебічної допомоги дорослим в процесі соціального становлення особи тих, що навчаються.

На підвищення педагогічної культури батьків, у першу чергу, впливає озброєння їх необхідними знаннями. Сучасні сім'ї відчувають необхідність у знаннях про цілі, засоби й методи виховання дітей, а нерідко – корекції і компенсації розвитку дитини. Таким чином, у зміст психолого-педагогічної підготовки батьків включаються знання з багатьох людинознавчих наук, які сприяють підвищенню ефективності виховання дітей у сім'ї.

Виховна діяльність у сім'ї носить суто прикладний характер, тому важливо допомогти батькам придбати найрізноманітніші практичні вміння. Цьому сприяють активні форми педагогічної освіти сучасних батьків: зустріч за круглим столом, педагогічні практикуми, батьківські конференції, диспути батьків, консультації для батьків (як групові, так і індивідуальні), тренінги, батьківські збори, лекції та інше [8-10].

Дослідження, проведені з питань організації підвищення рівня психолого-педагогічної компетентності батьків класними керівниками, показали, що більшість педагогів-вихователів віддають перевагу такій формі роботи, як батьківські збори за класичною схемою, яка включає п'ять обов'язкових компонентів:

1. Аналіз навчальних досягнень учнів класу.
2. Ознайомлення батьків зі станом соціально-емоційного клімату в класі.

3. Психолого-педагогічна освіта.
4. Обговорення організаційних питань.
5. Особисті бесіди з батьками.

Особливою популярністю серед класних керівників користуються такі форми роботи, як круглі столи, збори-практикуми, збори-диспути і творчі майстерні. Деякі у своїй роботі використовують таку форму, як батьківські конференції. Такі заходи проводяться як для батьків учнів одного класу, так і для декількох паралельних класів. Найчастіше на таких конференціях йдеться про певне теоретичне питання, а потім батьки діляться досвідом з виховання дітей у сім'ї.

Також в системі підготовки учителя до організації педагогічної просвіти батьків слід звернути увагу на організацію і спільне проведення вільного часу дітей і батьків, участь батьків в управлінні педагогічним процесом у навчальному закладі:

- а) дні творчості учнів і їхніх батьків;
 - б) участь у відкритих уроках і позакласних заходах;
 - в) допомога в управлінні матеріально-технічною базою навчального закладу;
 - г) шефська допомога;
 - д) участь батьків в роботі Опікунської ради;
 - е) участь батьків в роботі батьківського комітету;
- 3) захист інтересів і прав дитини в так званих важких сім'ях педагогічна просвіта батьків за програмою "Здоров'я"
- а) проведення спільних спортивних заходів викладачами фізичної культури і батьками;
 - б) інформація для батьків про специфіку фізичного розвитку різних вікових категорій дітей;
 - в) винесення питань збереження фізичного здоров'я на батьківські збори;
 - г) залучення фахівців-медиків до просвітницької і практичної роботи з батьками учнів [4, 6-7].

Висновки дослідження. Сучасний учитель має пам'ятати, що питання змісту педагогічної просвіти батьків не можуть розглядатися у відриві від соціального і освітнього контексту їх життя і життя дитини. При відборі змісту такої просвіти батьків необхідно враховувати, з одного боку, такі характеристики сім'ї, як: тип сім'ї (повна, неповна, нуклеарна, розширена), вік батьків, їх освітній рівень і професійну приналежність, соціально-економічне положення сім'ї, чи полягають батьки в повторному шлюбі, чи є обидва батька рідними, родові і національні традиції сім'ї, відношення до релігії, тип взаємин в сім'ї і тип (стиль) сімейного виховання. З іншого боку, не менш важливо при відборі змісту педа-

гогічної просвіти батьків враховувати темперамент дитини, віковий етап розвитку дитини, його фізичне і психічне здоров'я, наявність і характер порушень в розвитку дитини, характер і причини девіантної поведінки. Таким чином, освітнє замовлення різних сімей матиме свою специфіку. З урахуванням цієї специфіки і повинна формуватися система педагогічної просвіти батьків.

Стаття не вичерпує усі аспекти обраної проблеми. Подальшого наукового аналізу потребують питання компаративного аналізу відповідного досвіду в українських і світових вищих педагогічних навчальних закладах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нормативно-правові документи з питань вищої освіти / За ред. Я. Я. Болюбаша. – К., 2004. – 304 с.
2. Ушинский К. Д. Полное собрание сочинений: в 6-ти томах / К. Д. Ушинский ; [ред. С. Ф. Егоров]. – М. : Педагогика, 1988 – 1990. Т.1. – 1988. – 414 с. ; Т.2. – 1988. – 492 с. Т.3. – 1989. – 510 с. ; Т.4. – 1989. – 525 с. Т.5. – 1990. – 526 с. ; Т.6. – 1990. – 527 с.
3. Сухомлинский В. А. Родительская педагогика / В. А. Сухомлинский. – К. : Радянська школа, 1978. – 376 с.
4. Хомич Л. О. Система психолого-педагогічної підготовки вчителя початкових класів [Текст] / Л. О. Хомич // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 1. – С. 104–111.
5. Цільова комплексна програма “Вчитель”// Освіта України, 1996. – №64. – 34 с.
6. Овчарова Р. В. Психологическое сопровождение родительства / Р. В. Овчарова. – М. : Изд. Института психологии, 2003. – С. 12-46.
7. Овчарова Р. В. Семейная академия: вопросы и ответы / Р. В. Овчарова. М.: Просвещение; Учеб. лит. – 1996. – 144 с.
8. Уроки педагогического мастерства для родителей / Сост. О. С. Кудрин. [Ред. коллегия: Г. С. Костюк и др.]. – К. : Радянська школа, 1976. – 142 с.
9. Формування педагогічної культури батьків в сучасних умовах : [наук.-метод. зб. / відп. ред. В. Г. Постовий]. – К., 1998. – 78 с.
10. Федяєва В. Л. Сімейне виховання в історичній ретроспективі (друга половина ХІХ–ХХ століття): монографія / В. Л. Федяєва. – Херсон : РІПО, 2010. – 348 с.